

Az al-Balkhī hagyomány. Al-Iṣṭakhrī és Ibn Hawḳal

ابن حوقل - الاصطخري - البلخي

Abū Zayd Aḥmad b. Sahl al-Balkhī Shāmistiyānban, Balkh közelében született Khurāsān tartományban a hidzsra szerinti 236/850-ben. Apja Sidjistanban tanító volt. Al-Balkhī ifjúkorában az iszlám síita ágához tartozó imāmiyya felekezet doktrínájának tanulmányozása céljából a mai Irak területére utazott, és ott töltött 8 évet. Ez idő alatt al-Kindītől, kora híres filozófusától tanult és meglátogatta a szomszédos országokat is. Széles körű műveltségre tett szert, tanulmányai felölelték a filozófia, az asztrológia, az asztronómia, az orvostudomány és a természettudomány területeit. A későbbi szerzők úgy idézik al-Balkhīt, mint egy olyan különleges személyt, aki rendkívül jártas a vallástudományokban és a filozófiában is. Tudjuk, hogy könyvei publikálása miatt két patrónust is elvesztett, akik közül az egyik Abū ‘Alī al-Djāyhānī (talán Abū ‘Abd Allāh al-Djāyhānīnak, a híres földrajzírónak a fia), a számánida Naṣr b. Aḥmad vezírje volt. Yākūt 56 címet ad meg al-Balkhī körülbelül 60 művéből, melyek jó része vallástudománnyal kapcsolatos, de sajnos nem maradt fenn közülük csupán egy (*Kitāb Maṣāliḥ al-abdān wa’l-Anfus*), illetve ismerjük a *Ṣuwar al-aḳālīm* vagy más címen *Taḳwīm al-buldān* („Az országok felmérése”) című művét, amely al-Iṣṭakhrī és Ibn Hawḳal földrajzi munkáinak alapját adja. Al-Balkhī a klasszikus arab földrajzi irodalom alapítójának számít e művével. Munkája sajnos nem maradt fenn közvetlenül, de úgy tűnik, hogy eredetileg egy világtérkép-összeállítás volt, amely 20 részből állt, rövid magyarázó szöveggel. Barthold úgy véli, hogy al-Balkhī a könyvében egyszerűen csak Abū Djā‘far al-Khāzin térképeihez fűzött magyarázatot. (EI I/1003.)

Al-Muḳaddasī, a X. században alkotó arab földrajzíró azt emeli ki, hogy al-Balkhīnak különösen a saját tartományára, vagyis Khurāsānra van jó rálátása, illetve ismeri az ottani adóregisztereket is, mivel a számánidák írnoke (*kātib*) volt egy ideig. Al-Balkhī műve al-Iṣṭakhrī és Ibn Hawḳal szövegéből maradt ránk, amelyeket alább mutatunk be. Al-Iṣṭakhrī alapján a munka anyaga H 309/921 elé keltezhető. Al-Balkhī iskolájának a jellegzetessége az, hogy a földrajzi ismereteket nem a korábbi, görög (ptolemaioszi) vagy perzsa hagyomány (*kishwār*) felosztás alapján tárgyalja, hanem a Korán szerint. Az iszlám világot tartományokra (*iklīm*) osztja, külön térképet rajzolva mindegyikhez – ez a regionális földrajz alapja. S. Ahmad Maqbul azt feltételezi, hogy egyfajta „politikai-izlám” színezete is volt annak, hogy így taglalták az iszlám világot. A világtérkép központja ezeknél a munkáknál Mekka, ugyanakkor taglalják a nem iszlám területekhez tartozó vidékeket is, de csak rövid bevezetésben. A leírások többnyire szisztematikusak és sok új, a szerzők számára érdekesnek talált témát tartalmaznak. (Maqbul 1995: 74-78.)

Al-Balkhī 80 évesen halt meg 322 Dhu'l Ƙa'da/934 októberében. Az ő iskolájához tartozik még al-Makdisī és Abu'l-Fidā' is.

Abū Ishāq Ibrāhim b. Muḥammad al-Fārisī al-Kharkhī al-Iṣṭakhrī a X. századi arab-islám földrajzírásnak egyik jelentős alakja, életéről sajnos szinte semmit nem tudunk, a neve alapján valószínűleg Fārs vagy Ishtakhr szülötte volt. Yāqūt nyomán vált ismertté al-Istakhrī néven, de Ibn Ḥawkal al-Fārisī néven említi, míg al-Muḥaddasī az al-Karkhī nevet adja neki. Ennek alapján vannak, akik azt feltételezik, hogy élete egy részén az iraki Khūzistānban töltötte, vagy Bagdad egyik ilyen nevű negyedében lakott. Azt biztosan tudjuk, hogy találkozott Ibn Ḥawkallal. Geográfiai munkája, a *Kitāb al-Masālik wa'l-mamālik* („Az utak és az országok könyve”), al-Balkhī és Ibn Ḥawkal közé helyezhető időrendben, utóbbi szerző ezt folytatta. A korai arab szerzők említik egy másik munkáját is, mégpedig a *Risāla* címűt, amely valószínűleg Fārs tartományról szólt. Az *iklīm* nála sem a ptolemaioszi értelemben vett klímát jelöli, hanem egy kisebb földrajzi egységet, vidéket. Csakúgy, mint al-Balkhīnél, nála is alapvető fontosságú a kartográfia, s bár al-Muḥaddasī elismerően ír térképeiről, megjegyzi, hogy a könyv sok helyen zavaros és felületes a kommentárok terén és a tartományokat nem osztja fel kisebb kerületekre. Al-Iṣṭakhrī munkájához nemcsak írott vagy szóbeli forrásokat használt, hanem személyes megfigyeléseit (*iyān*) is papírra vetette. Ezeket olyan szinten alkalmazta műve megírásakor, hogy sok utazásának térképe csak nehezen rajzolható meg. Majdnem bizonyos, hogy járt Arábiában, Irakban, Khūzistānban, Daylam és Transoxánia vidékein. De Goje úgy véli, hogy al-Iṣṭakhrī végezte al-Balkhī művének összerendezését H 318/930 és 321/933 között, vagyis még al-Balkhī életében, a második, bővített munkát, ami pedig később elterjedt, H 340/951-ben készítette el. (Maqbul 1995:77). Természetesen a későbbi földrajzírók is használták munkáját, pl. al-Muḥaddasī, a *Hudūd al-ʿālam* szerzője, vagy Yāqūt. Al-Iṣṭakhrī művének Ibn Ḥawkal volt a folytatója, aki személyesen is találkozott vele, és al-Iṣṭakhrī kérésére, illetve az ő engedélyével javította a munkát. Ennek a vállalkozásnak a végeredményeképpen egy „közös” földrajzi munka született, amelyben nem lehet egyértelműen megkülönböztetni al-Balkhī, al-Iṣṭakhrī és Ibn Ḥawkal keze nyomát.

Abu'l-Ƙāsim b. ʿAlī al-Naṣībī Ibn Ḥawkal a X. század második felében élt, kora remek földrajzírója volt. Felső-Mezopotámiában, Naṣībīn városában született és valószínűleg ezen a környéken élt, amíg H 331/943-ban meg nem kezdte utazását. Az utazással kapcsolatban sajnos csak néhány adat ragadható meg ránk maradt munkájából: Észak-Afrika – a mai Spanyolország vidéke – a Szahara déli része (H 336-40/947-951) – Egyiptom – Armenia – Ādharbaydjan (344/955) – al-Djazīra – Irāk – Khūzistān – Fārs (350-8/961-9) – Kh^wārazm és

Transoxania (358/969) – Szicília (362/973). Ibn Ḥawḳal valószínűleg kereskedelemmel foglalkozott és bekapcsolódott a vallási misszionárius munkába is, de attól, hogy szimpatizált a Fátimida dinasztiával, még nem állíthatjuk, hogy a misszionáriusuk (*dā'ī*) lett volna. Sőt, a fátimidák egyiptomi adminisztrációjával kapcsolatban is panaszt emel, bár kritikái tisztán gazdasági jellegűek. Ibn Ḥawḳal Sziciliáról szóló műve sajnos nem maradt fenn. Fő műve, a *Kitāb Ṣūrat al-ard* (A föld képének leírása), vagy más címen *Kitāb al-Masālik wa 'l-mamālik*, melynek szövegét többször átdolgozta. Az első változatot a hamdánida Sayf al-Dawla emírnek dedikálta, így az H 356/967 előtt keletkezett Miquel szerint, míg Tibbetts H 350/961 körüli dátumot jelöl meg. A második átdolgozás Miquel véleménye alapján H 367/977 körül készült el egy meg nem nevezett, talán fátimida patrónusnak ajánlva. Ez a változat sok, a hamdánida dinasztiát illető kritikát tartalmaz. A harmadik, végleges átdolgozás idejét Miquel és Tibbetts is H 378/988 körülre teszi (EI III/787-788; Tibbetts 1992: 111). Ibn Ḥawḳal munkájában nagyobb hangsúlyt fektet a térképeket kísérő szövegre, mint al-Balkhī és al-Iṣṭakhrī, illetve a gazdasági kérdésekről is ír, ő az egyetlen arab földrajzíró, aki ilyen színes képét rajzol a korszakban a termelésről. (EI III/787.)

Műveik, jelentőségük és fontosabb kiadásai

Az al-Balkhī hagyomány nemcsak az arab földrajzi irodalomban foglal el fontos helyet, hanem az arab-izlám kartográfia történetében is, hiszen az Ibn Ḥawḳal által fennmaradt térképösszeállítás a legrégebbinek számít ebben a műfajban. A munkák természetesen fontos adatokat tartalmaznak koruk iszlám által uralt területeiről. Al-Balkhī és al-Iṣṭakhrī Pezsia számánida uralkodói támogatták, így a hangsúly a műveiben elsősorban az iráni területeken van, míg Ibn Ḥawḳalnál a Mediterráneum leírása dominál a hamdánida és a fátimida dinasztiák érdekeltségei miatt. (Tibbetts 1992: 115) Bár al-Balkhī szövege nem maradt ránk, de valószínű, hogy al-Iṣṭakhrī munkája mellett még forgatták egy darabig al-Balkhī szövegét is, mert al-Muḳaddasī mindkettőt használta műve megírásához. Az al-Balkhī névvel fémjelzett hagyomány több kéziratban is feltűnik. (bolognai, berlini és gothai kéziratok) Az utóbbiban némi újdonságot találhatunk Mezopotámia és Armenia leírásában. A bolognai kézirat gondosabb a berlininél. Az al-Balkhī és az al-Iṣṭakhrī művei közötti kapcsolatot és a szöveghagyományt de Goeje kimerítően vizsgálta, ő készítette el a szövegek kritikai kiadását is. Az al-Balkhī iskoláról kitűnő összefoglalást ad Gerald R. Tibbetts tanulmánya nemcsak földrajzi-irodalmi, hanem kartográfiai vonatkozásban is, remek térképekkel és a szöveghagyományt ábrázoló stemmával. (*The History of Cartography*, vol. 2. Book 1.) Īrāj

Afshār szerkesztette al-Iṣṭakhrī *Masālik al-mamālik* című munkájának a perzsa kiadását (Tehran, 1240).

Az al-Balkhī hagyomány magyar őstörténeti és sztyeppetörténeti vonatkozása:

Az al-Balkhī-féle szöveghagyomány, mint az iszlám világon kívüli területekkel is foglalkozó földrajzi munka, természetesen fontos forrás a magyar őstörténet szempontjából is. Szempontunkból egyik sokat vitatott kérdés az itt szereplő, basģirtokról szóló leírás. Al-Balkhī a magyarokat nevezi baskíroknak és két országról tud: az egyik kb. a mai baskír területen, a másik pedig a Fekete-tenger mellett van. Czeglédy Károly ebből arra következtet, hogy műve 889 és a honfoglalás közti időben keletkezett. Kérdés az, hogy a szövegben a baskírok valóban azonosak-e a magyarokkal? Pauler és Chvolson a baskír-magyar azonosságot vallotta; állítását Németh Gyula filológiai eszközökkel is megtámogatta, Vámbéry és Marquart ezzel szemben elutasította azt. Gombocz Zoltán szintén elutasította a baskír-magyar azonosságot, ugyanakkor hitt Julianus magyarjaiban. Czeglédy úgy gondolta, hogy a magyarokat al-Balkhī nyomán nevezik baskírnak, amit Abu'l-Fidā' szövege is alátámaszt. Azt azonban nem tudjuk, hogy a magyarok baskír elnevezése al-Balkhī-től származik-e, vagy esetleg már ő is átvette valakitől. Problémát jelent az is, hogy a fekete-tengeri magyarokat is baskíroknak nevezi a szerző. Czeglédy azt is felvetette, hogy al-Balkhī tudott a két nép összetartozásáról. A baskír-magyar azonosság kérdése további kutatásra szorul.

Az al-Balkhī-hagyomány ezen túl értékes leírásokat ad a Kazár-tengerről, Armeniáról, Arrānról, Ādharbaydjānról és Transoxániáról is.

A magyarokat érintő fordítások magyarul:

A honfoglalás korának írott forrásai. szerk.: Kristó Gyula, Szeged, 1995. 49-51. Ford. Czeglédy – Kmoskó – Zimonyi

Balkhī. In: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról.* szerk.: Györffy György. Budapest, 1958. 60. Ford. Czeglédy Károly.

Iztahri, Ibn Haukal. *A magyar honfoglalás kútfoi.* szerk.: Pauler Gyula – Szilágyi Sándor . Budapest, 1900. 221–243.

Kmoskó Mihály, *Mohamedán írók a steppe népeiről.* Földrajzi irodalom I/2. szerk.: Zimonyi István. Budapest, 2000..11–113.

Főbb szövegkiadások és fordítások:

Ibn Ḥawqal, *Kitāb al-masālik wa'l-mamālik*. ed. M. J. de Goeje. (Bibliotheca Geographorum Arabicorum vol. 2.) Leiden, 1873.

Al-Iṣṭakhrī, *Kitāb al-masālik wa'l-mamālik*. ed. M. J. de Goeje. In: Bibliotheca Geographorum Arabicorum vol. 2. Leiden, 1870.

Al-Iṣṭakhrī, *Kitāb al-masālik wa'l-mamālik*. ed. M. G. 'Abd al-ʿĀl al-Ḥīnī. Cairo, 1381/1961.

Blachère, R. – Darmaun, H. *Extraits des principaux géographes arabes de Moyen Age*. Paris, 1957.

Hauqal, Configuration de la terre. transl. J. H. Kramers – G. Wiet, Beirut, 1964. I-II.

Reinaud, M. *Introduction générale à la géographie des Orientaux (Géographie d'Aboulféda)*. I. Paris, 1848.

Másodlagos irodalom:

C. Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Literatur (GAL)* I. Leiden, 1943.

Dunlop, D. M, Al-Balkhī. In: *The Encyclopaedia of Islam*, vol. 1., eds. B. Lewis, Ch. Pellat and J. Schacht. Leiden, 1960. 1003.

M. J. de Goeje, Die Die Iṣṭakhrī-Balḥī Frage. In: *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*. xxv, (1871) 42–58.

Ḥudūd al-ʿĀlam. „The regions of the World”. A persian geography 372 A.H. – 982 A.D. Translated and explained by V. Minorsky. with the preface by V. V. Barthold. (E. J. Gibb Memorial new series XI.)

Kračkovskiy, *Arabskaya geografičeskaya literatura*. Moscow-Leningrad, 1957.

Maqbul Ahmad, S. *A History of Arab-Islamic Geography (9th–16th century A. D.)*. Amman, 1995.

Minorsky, V., A False Jayhānī. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*. xiii (1949), 93–94.

Miquel, A., Ibn Ḥawqal. In: *The Encyclopaedia of Islam*. vol. 3. eds.: B. Lewis, V. L. Ménage, Ch. Pellat, J. Schacht. Leiden, 1971. 787–788.

Miquel, A., Al-Iṣṭakhrī. In: *The Encyclopaedia of Islam*. vol. 4. eds.: B. Lewis, Ch. Pellat, Van Donzel. Leiden, 1988. 222–223.

Miquel, A., *La géographie humaine du monde musulman jusqu'an milieu du XIe s*. Paris, 1967.

Tibbets, G. R. The Balkhi School of Geographers. In: *The History of Cartography*. Vol. 2., Book 1. Chicago, 1992. 108–136.